

НА ДОПОМОГУ ВЧИТЕЛЕВІ

РУСЬ-УКРАЇНА В ІХ—ХV СТ.: ІСТОРІЯ І КУЛЬТУРА

П. П. Толочко

У ІХ ст., в результаті тривалого внутрішнього розвитку східних слов'ян, збагаченого досвідом сусідніх народів, сформувалась одна з найбільших держав середньовічної Європи. Історичним її ядром було Середнє Подніпров'я, де традиції політичного життя сягали ще скіфо-античних часів. У вітчизняних писемних джерелах вона виступає під назвою «Руська земля», в іноземних — «Русь». В історичній літературі найчастіше фігурує термін «Київська Русь», оскільки центром цієї східнослов'янської держави впродовж багатьох століть був Київ.

За часів свого розквіту Київська Русь займала величезну територію — від Балтики до Чорного моря, і від Карпат до Волго-Окського межиріччя, що загалом становить близько 1,5 млн. км². Кількість населення на цій площі сягала 12 млн. чоловік, шість із яких проживало в межах Південної Русі¹. Етнічну основу населення складали східні слов'яни, об'єднані у великі союзи племен. До південної групи входили поляни, дрєвляни, сіверяни, волиняни, уличі, бужани, дуліби, тиверці, білі хорвати; до північно-східної — радимичі і вятичі; до північно-західної — дреговичі, кривичі, словени. Крім східних слов'ян в межах Русі проживали карели, весь, меря, мордва, мурома, печеніги, чорні клобуки, балтські племена. Частина цих народів політично й етнічно інтегрувалась у складі Київської Русі.

Русь посідала історично важливу контактну зону між Арабським Сходом і Західною Європою, Візантією і Скандинавією. Це обумовило порівняно швидке входження її до загальноєвропейського історико-культурного ландшафту. Як свідчать писемні джерела, на Русі рано зміцніло усвідомлення власної причетності до світової історії. Не випадково на монетах Володимира Святославича великий князь зображувався як візантійський імператор. Він і його попередники, за словами визначного церковно-політичного діяча Русі першої половини ХІ ст. Іларіона, «не в худѣ бо и невѣдомѣ земли владочѣствоваша, нѣ въ Русьскѣ, яже вѣдома и слышима всѣми четьрьми концами земли»².

Київській Русі належить особливе місце у Східній Європі, фактично аналогічне тому, яке посідала імперія Карла Великого в історії Європи Західної. Обидві виплекали і дали життя кільком державам і народам.

Русь мала широкі міжнародні зв'язки. Тісні контакти підтримувались нею з Польщею, Чехією, Болгарією, Угорщиною, країнами Кавказу і Середньої Азії, Волзькою Болгарією, Францією, Німеччиною, Англією, скандинавськими країнами і, звичайно, Візантією. На першому етапі розвитку Київської держави вони мали централізований характер. Пізніше поряд з Києвом в систему європейських політичних, економічних і культурних зв'язків активно включились інші центри Русі — Чернігів, Галич, Новгород, Смоленськ, Володимир-на-Клязьмі.

© П. П. ТОЛОЧКО, 1997

Впродовж XI—XII ст. на політичній карті Русі склалось близько 15 князівств, із яких п'ять — Київське, Чернігово-Сіверське, Переяславське, Володимиро-Волинське і Галицьке — знаходились, переважно, в межах сучасної території України.

Як єдина держава Київська Русь проіснувала до 40-х років XIII ст. і впала під ударами монголо-татарських завойовників. Поступальному історико-культурному розвитку руських земель було завдано великої шкоди. На високій ноті обірвалася «пісня» давньоруських зодчих і художників, літописців і билинників, у полум'ї пожеж загинули величезні матеріальні й духовні цінності давньоруського народу. Від багатьох міст, сіл і замків лишилися самі попелища. Значна частина русичів була знищена або захоплена в полон.

Незважаючи на велику трагедію, якої зазнала Київська Русь у 40-ті роки XIII ст., завойовникам не вдалося знищити історичні і культурні традиції народу. Руський народ продовжував жити на своїх предковичних землях і був гарантом безперервності історичного розвитку.

Спадкомцями державно-політичних традицій Київської Русі у другій половині XIII—XV ст. стали Галицько-Волинське, Київське і Чернігово-Сіверське князівства. Особливо міцним державно-політичним утворенням було Галицько-Волинське князівство, яке відіграло видатну роль у боротьбі з монголо-татарськими завойовниками і на ціле століття подовжило існування незалежної руської державності.

У своїй боротьбі з монголо-татарськими зайдями Данило Галицький намагався спертися на сусідні країни: Польщу і Угорщину, а також на допомогу римського папського престолу. Папа Інокентій I запропонував галицько-волинському князю королівський титул і надіслав корону. 1253 року у місті Дорогочині відбувся урочистий акт коронації Данила Романовича. Тоді ж папа оголосив хрестовий похід проти татар, у якому мали взяти участь Польща, Чехія, Моравія, Сербія і Померанія. Похід, щоправда, так і не відбувся. Захід обмежився лише моральною підтримкою справи Данила.

Завдяки гнучкій політиці Данила Романовича, яка зводилась не лише до збройної боротьби з татарськими воеводами Куремсою і Бурундасм, але й до клятв у васальній вірності, Галичина і Волинь впродовж 40—60-х років XIII ст. перебували лише у формальній залежності від Золотої Орди.

Боротьба проти монголо-татарського засилля була важливою, але не єдиною сферою зовнішньополітичної діяльності Данила Галицького. Досить рано Галицько-Волинські землі почали зазнавати експансії з боку Литовської держави. Рішучі військові експедиції Данила вглиб Литви дещо охолодили запал литовських феодалів, але після його смерті, що сталася 1264 р. у м. Холмі, наступ Литовської держави на землі Русі-України відновився з новою силою.

Впродовж другої половини XIII — перших десятиліть XIV ст. південно-західні руські князівства потрапили фактично у подвійну залежність: від Золотої Орди і Великого князівства Литовського. Останнє швидко набирало силу і поступово витісняло монголо-татар з Південної Русі. Приблизно з 30-х років XIV ст. розпочалась енергійна експансія на західно-руські землі польських королів.

Боротьба руських князівств за свою незалежність велась, фактично, на три фронти і, природньо, не могла бути успішною. Близько 1340 р., після припинення династії волинських князів Романовичів, Галицько-Волинське князівство, як окреме державне утворення, припинило своє існування. Галичина впродовж другої половини XIV ст. поступово була підкорена польськими королями, а Волинь опинилася у складі Великого князівства Литовського. Така ж доля спіткала Київське князівство, яке після піднесення в 60—90-х роках XIV ст., на початку XV ст. втратило свою колишню автономію, а також Чернігово-Сіверське, яке впродовж другої половини XIV ст. переживало політичну кризу і не змогло успішно протистояти Литовській експансії.

З позиції «меншого зла» перехід Русі-України під політичний протекторат Польщі і Литви був не такий болісний, як панування азіатської Золотої Орди. Особливо толерантно до підкорених була політика Великого князівства Литовського, яке на 90% було руським. Литовський великокнязівський уряд

надавав руським землям-князівствам досить широку автономію, при цьому проголосивши ліберально-політичне кредо: «Ми старовини не рушимо, а новини не вводимо».

Поданий короткий екскурс в історію IX—XV ст. засвідчує, що, незважаючи на тяжкі випробовування долі, впродовж усього цього періоду народ Русі-України зберігав свою ідентичність, мав видатні культурні надбання, які увійшли до скарбниці європейської і світової культури.

Особливо високим рівнем розвитку відзначалась культура Київської Русі. Більшість її галузей — прикладне мистецтво, дерев'яна архітектура, народна творчість — мали глибокі вікові традиції.

На етапі завершення формування Київської держави її культура збагатилась новими елементами. Найважливішими серед них стала писемність, яка з'явилась на Русі ще в IX—X ст., але особливого поширення набула після хрещення Русі у 988 р.

Порівняно раннє знайомство на Русі з писемністю засвідчує літописне повідомлення про знахідку св. Кирилом у Корсуні (Херсонес — сучасне місто Севастополь) Євангелія і Псалтирі, написаних «руськими письменами». Підтвердженням цього можуть бути і договори Русі з греками (907, 911, 944 років), один із екземплярів яких призначався для Русі і був написаний слов'янською мовою.

Особливий інтерес становить так звана «Софійська азбука», виявлена С. О. Висоцьким на стіні Михайлівського вівтаря Софійського собору у Києві. Вона складалась з 27 літер: 23 грецьких і 4 слов'янських: Б, Ж, Ш, Щ³. Це не Кириличний алфавіт, який складається з 48 літер. Не може вважатися він і азбукою із 38 букв, про яку говорить болгарський автор X ст. Чорноризець Храбр. Не виключено, що «Софійська азбука» відображає один із перехідних етапів східнослов'янської писемності, коли до грецького алфавіту почали додавати нові букви для передачі фонетичних особливостей слов'янської мови.

Після прийняття християнства на Русі утвердилась кирилична система письма, яка прийшла із Болгарії. Нею написані всі відомі твори XI-го і наступних століть: Остромирове Євангеліє, Ізборники 1073 і 1076 рр., Слово про закон і благодать, Мстиславове Євангеліє, Повість минулих літ і інші.

З часів князювання Володимира Святославича (980—1015) піклування про освіту взяли на себе держава і церква. У Києві, Новгороді та інших містах були засновані державно-церковні школи, у яких навчались діти «нарочитої чаді» — найближчого оточення князів. Для продовження і поглиблення освіти служили бібліотеки. Вони створювались при монастирях і церквах, князівських дворах. Найвідомішими були бібліотека Софії Київської, заснована Ярославом Мудрим близько 1037 р., а також книгозбірня Печерського монастиря, котрий наприкінці XI ст. став найбільшим осередком культурного життя Київської Русі. Згодом у кожному єпископському місті, а також у великих монастирях Русі виникли свої бібліотеки, які стали базою для розвитку давньоруського літописання.

Літописна традиція на Русі з'явилась, очевидно, ще за часів князювання Аскольда (860—882), але набула особливого поширення у X—XIII ст. Літописання велось у Києві, Чернігові, Переяславі, Володимирі Волинському, Галичі, Новгороді, Суздалі, Смоленську, Полоцьку та інших містах. Із численних літописів найвідомішим є «Повість минулих літ», створена в Печерському монастирі ченцем Нестором близько 1110 р. Вражає широка ерудиція Нестора і його попередників, які використали у своєму творі матеріали із Біблії, численних візантійських хронік. «Повість минулих літ», яка стала основою майже усіх давньоруських літописів, найкраще збереглась у двох літописних списках — Лаврентіївському (1377) і Іпатіївському (поч. XV ст.). Іпатіївський літопис, крім «Повісті минулих літ», складається також із Київського (1200 р.) і Галицько-Волинського (кінець XIII ст.) літописних зводів⁴.

Поряд з історичною писемністю на Русі мала значний розвиток оригінальна література: агіографічна, філософсько-публіцистична, художня. Вона представлена невеликою кількістю творів, але кожен з них є справжнім шедевром. Це «Слово про закон і благодать» митрополита Іларіона. «Повчання

дітям» Володимира Мономаха, «Слово о полку Ігоревім», «Ходіння Данила Заточника» та інші. На початку XIII ст. був складений «Киево-Печерський патерик», до якого увійшли повчання братії Феодосія Печерського, житійні твори Нестора, послання суздальського єпископа Симона печерському ченцю Полікарпу та інші. «Патерик» утримує важливу інформацію про будівництво Успенської церкви Печерського монастиря, про зодчих, живописців, книжників, лікарів.

Важливою частиною давньоруської духовної культури була музика. На Русі були дуже поширені обрядові танці, пісні, скомороші ігри, гуслярські розспіви. Певно, саме таким співцем був знаменитий Боян, який жив у Києві в XI ст., а також «славутний співак» галичанин Мітус, згадуваний літописом під 1241 р. Про розвиток музично-театрального мистецтва на Русі можна судити за відомими фресками у баштах Софії Київської. На одній з них зображено оркестр із семи виконавців, які грають на флейті, трубі, лютнях, гусях, органі. Близькі за формою зображення музичних інструментів зустрічаються на мініатюрах Радзивілівського літопису.

Архітектурний вигляд міст і сіл Київської Русі визначався насамперед дерев'яними будівлями. У великих містах князівсько-боярські хорони мали два і більше поверхи, і складались з кількох зрубів. Житла незаможних верств населення були однокамерні. На півдні Русі вони зводились, переважно, за допомогою каркасно-стовпової конструкції, яка обмазувалась глиною і білилась, нагадуючи пізнішу українську хату.

З кінця X ст. на Русі поширилось кам'яне будівництво. Першою мурованою культовою спорудою стала Десятинна церква, зведена Володимиром Святославичем після прийняття християнства у 996 р. Новий етап розвитку монументальної архітектури на Русі репрезентують будівлі, зведені в часи князювання Ярослава Мудрого в Києві (1019—1054). Найвидатнішою із них стала Софія Київська (побудована близько 1037 р.). Вона становила собою величезну п'ятинефну хрестовокупольну споруду із 13 куполами.

Крім Києва монументальне будівництво в XI ст. широко велося в інших містах Русі: Чернігові, Переяславі, Новгороді, Полоцьку. В останніх двох містах, за прикладом Софії Київської, були зведені одноіменні собори (1045—1050), в Чернігові — знаменитий Спаський собор (1036). Інтер'єри цих величних православних храмів були прикрашені мозаїками і фресками, різьбленим каменем⁵.

Кам'яне церковне будівництво продовжувалось на Русі аж до монголо-татарської навали. Всього, за даними літописів і археологічних розкопок, впродовж X — перших десятиліть XIII ст. у давньоруських містах було зведено понад 150 кам'яних християнських храмів. Літопис зберіг для нас ім'я знаменитого київського архітектора Петра Мілонєга, який працював при дворі великого київського князя Рюрика Ростиславича. Він особливо уславився зведенням складної гідротехнічної споруди, яка мала запобігти руйнуванню дніпровськими водами церкви св. Михаїла Видубицького монастиря.

Крім мозаїк і фресок, православні храми Русі були прикрашені іконами. Спершу вони надходили з Візантії і Болгарії, пізніше виготовлялись в іконописних майстернях Києва та інших міст. Згідно із свідченнями «Киево-Печерського патерика» в Києві в кінці XI — поч. XII ст. працював видатний іконописець Алімпій, який пройшов школу царєградських майстрів.

У Києві склалась іконографія св. Бориса і Гліба, уявлення про яку дає відома ікона «Борис і Гліб» кінця XIII ст., що зберігається у Київському державному музеї російського мистецтва. Близькі за стилем до фресок і мозаїк Михайлівського Золотоверхого храму Києва ікони «Архангел» кінця XI ст., а також «Устюжське благовіщення» XII ст., які походять з Новгороду.

Значного поширення на Русі набули невеликі нагрудні іконки, виготовлені з різних порід каменю. Найчастіше на них зображені перші руські святі Борис і Гліб, Дмитрій Солунський, Богородиця, Спас-Пантократор, св. Миколай, св. Юрій Змієборець та інші.

Високого рівня розвитку досягло в Київській Русі прикладне мистецтво. Орнаментальні композиції, більшість елементів яких беруть свій початок не лише у слов'янській, але й у значно давнішій язичницькій старовині, нано-

силились на предмети побуту, прикраси, зброю, посуд, різьблені кістяні вироби тощо. Поряд з язичницькою мала поширення й християнська символіка. Обидві мирно уживались навіть на одному предметі. Так на київській золотій емалевій діадемі XI—XII ст. з деісусним чином (зберігається нині у Російському музеї м. Санкт-Петербурга) поруч з апостолами зображені дівочі голівки і дерево життя.

Поширеним видом прикладного мистецтва Русі було художнє литво. Давньоруські майстри відливали величезні бронзові панікадила, лампади із зображеннями святих, хрести-снколпіони, оклади книг, іконки, зміювики, шийні гривни, монетні гривни тощо. Відливки робились у кам'яних формах, а також у глиняних, за восковими моделями.

Викликають захоплення вироби художнього ремесла, виготовлені в техніці емалі, черні, скані. Це, зокрема, речі, які широко представлені і в даній експозиції: золоті емалеві колти, тринамистинні сережки київського типу, браслети-наручі⁶.

Поряд з речами вітчизняного виробництва у побуті часів Київської Русі широко вживались довізні. Це черепаховидні фібули, водолії, посуд, які надходили із Скандинавії, Рейнських провінцій Німеччини та інших країн. У свою чергу, речі, які виходили із майстерень Києва, Галича, Чернігова, Новгороду й інших міст Русі, надходили практично до усіх європейських країн.

В цілому, культурний розвиток Русі IX—XIII ст. знаходився на високому європейському рівні. Монголо-татарська навала перервала великий і яскравий період вітчизняної історії і культури.

І все ж, блискуча культура Київської Русі не була стерта з лиця землі. Вона стала органічною основою, на якій розвинулась культура Русі-України в епоху пізнього середньовіччя. Більш органічним і безпосереднім цей процес був у межах Галицько-Волинського князівства, яке зазнало менше руйнувань від монголо-татар. Сюди із спустошених міст Середнього Подніпров'я переселялись ремісники, книжники, художники. Напевно, тут і в другій половині XIII ст. існували школи. Це, зокрема, засвідчує «Житіє» волинського іконописця Петра, згодом митрополита Русі, який у сім років був відданий батьками «книгам учитись».

На Волині і Галичині мала місце традиція книгописання. Серед різних жертв волинського князя Володимира Васильовича (друга половина XIII ст.) церквам своїх міст і єпископським кафедрам інших князівств були і книги. Літописець перерахував і частково описав 36 книг, напевно найцінніших. У Холмі за Льва Даниловича було переписано Галицьке євангеліє Григорія пресвітера і Євангеліє 1283 р. У церковнослов'янській мові цих книг помітно проступають елементи народної розмовної мови краю.

На Галицько-Волинській землі впродовж другої половини XIII ст. був створений знаменитий Галицько-Волинський літопис, який продовжив традиції київського літописця. У свою чергу, цей літописний твір вплинув на так звані литовсько-білоруські літописи, особливістю яких є наявність окремих «повістей» і великий обсяг інформації про землі Русі-України у XIII—XV ст.

Найближчим до української історіографії є Супрасльський літописний список, який походить із Супрасльського Благовіщенського монастиря, першими ченцями якого були вихідці із Києво-Печерського монастиря. У літописі подано важливий матеріал з історії Київської землі, Волині, Білорусії.

Поступальним розвитком характеризувалась архітектура Південно-Західної Русі другої половини XIII—XV ст. Визначальними у містобудуванні залишилися давньоруські традиції нерегулярного планування і забудови. У культовій архітектурі з'явилися нові тенденції: на відміну від попереднього періоду, коли будувались монументальні і величні церкви, тепер почали зводити переважно невеликі баштоподібні храми-ротонди. Крім цього зводились і урочисто-величні хрестово-купольні храми (Дермань, Межиріччя, Острог), які продовжили перервану лінію давньоруських часів, започатковану в кінці XII — на поч. XIII ст. храмом П'ятниці у Чернігові.

Образотворче мистецтво другої половини XIII—XV ст. також продовжувало розвиватись на традиціях давньоруського періоду. Серед пам'яток іконо-

пису цього очасу найвідомішими є «Покрова» з Галичини, «Волинська богоматір» і «Юрій Зміборець» з Волині.

Незважаючи на страшні руйнування, яких зазнав Київ у 1240 р., він продовжував залишатись одним із визначних культурних центрів не лише Середнього Подніпров'я, але й усієї Південно-Західної Русі. Тут розвивались художні ремесла, іконопис, зберігалась традиція книгописання. До пам'яток київської школи іконопису відноситься: ікона «Богоматері Печерської (Свенської)», створена близько 1288 р., «Ігорєвська Богоматір» та «Максимівська Богоматір», яка була виготовлена, очевидно, на замовлення митрополита Київського Максима.

Про високий рівень книжкового мистецтва Києва свідчать мініатюри Київського псалтиря (1397), виконані Спиридонієм. За своїм колористичним вирішенням, граціозною поставою людських фігур, а також численними золотавими штрихами мініатюри перегукуються з мозаїками та фресками київських храмів XI—XII ст. Київський псалтир, очевидно, виготовлявся в Києво-Печерському монастирі, де знаходили притулок переписувачі і перекладачі книг, художники-мініатюристи, іконописці. Тут, у XIV—XV ст. продовжувався процес складання «Києво-Печерського патерика». Великий інтерес становлять його Арсенівська (1406) і дві пізніші, так звані Касіянівські (друга половина XV ст.) редакції. За мовою і художніми засобами вони вважаються перехідним етапом від літератури Київської Русі до літературних пам'яток Русі-України другої половини XV—XVI ст.

Крім церковної, на Русі-Україні мала поширення також і світська література. Це, насамперед, переклади повістей про Олександра Македонського, Троянську війну та про Індійське царство. На цей час припадає поява збірника «Ізмарagd» в українській редакції, у якому вміщено близько ста різних «Слів» на морально-побутові теми⁷.

Помітним явищем у культурі Русі-України XIV—XV ст. був так званий другий південнослов'янський вплив. У другій половині XIV ст. тирновський патріарх Євтімій провів книжкову реформу, результатом якої стала поява нових перекладів книг із грецьких та латинських оригіналів. На цей час припадає пошавлення культурних зв'язків південних слов'ян із своїми східними етнічними співродичами. Агресія Туреччини спричинилась до того, що багато діячів болгарської культури емігрували на східнослов'янські землі, де посіли визначне становище. Так учень і послідовник Євтімія Тирновського Кіпріян Цамблак (?—1408) був митрополитом Київським і Московським. Його небіж Григорій Цамблак (1364—1420) посідав кафедру митрополита українських і білоруських земель та Великого князівства Литовського. На Русі Кіпріян і Григорій були провідниками південнослов'янського літературного стилю «плетіння словес». Митрополиту Кіпріану належить, зокрема, «Житіє митрополита Петра».

У XV ст. культурний розвиток українських земель виразно позначений ренесансно-гуманістичними тенденціями. Русь-Україна межувала з країнами Центральної Європи і чимало її представників отримували освіту в західноєвропейських університетах. Тісні зв'язки з гуманістами різних європейських країн підтримували русини-українці: Юрій Дрогобич (1450—1494), Павло Русин з Кросна (народився близько 1470 р.) та інші⁸.

У другій половині XIII—XV ст., в умовах боротьби проти іноземного засилля і поневолення, особливого розвитку набула усна поетична творчість українського народу. Близько XV ст. зароджується спічна історична поезія — історичні пісні та думи. Авторами і виконавцями їх були талановиті співці-кобзарі, тісно пов'язані з народжуваним козацьким середовищем. Найдавніший пласт народних дум присвячений тсмам боротьби проти безперервних нападів кримської орди і турецьких військ. Татарсько-турецькій неволі протиставлявся рідний край — «край веселий», «мир хрещений».

Розвиток української культури у другій половині XIII—XV ст. відбувався в несприятливих умовах іноземного поневолення і національно-релігійного гніту. Але попри всі лихоліття мав місце і процес багатостороннього спілкування українського, білоруського, польського, литовського та інших народів, який сприяв розширенню взаємних культурних впливів. На цей час при-

падає інтенсивне складання на основі давньоруської спадщини національно-культурної ідентичності українського народу. Виявом піднесення його національної свідомості було виникнення козацтва, яке в недалекому майбутньому візьме на себе весь тягар державно-політичного і духовного відродження українського народу.

Примітки

- ¹ Толочко П. П. Древнерусский феодальный город.— К., 1989.— С. 201, 202.
- ² Розов А. Н. Синодальный список сочинений Илариона — русского писателя XI в. // *Slavia. Časopis pro slavanskou filologii.*— 1963.— Рос. 32.— S. 161.
- ³ Висоцький С. О. Азбука Софійського собору у Києві та деякі питання походження кирилиці // *Мовознавство.*— 1974.— № 4.— С. 74—83.
- ⁴ Толочко П. П. Літописи Київської Русі.— К., 1994.— С. 56—64.
- ⁵ Асеев Ю. С. Архітектура «Київська Русь».— К., 1969; *Комеч А. И.* Древнерусское зодчество конца X — начала XII вв.— М., 1987.
- ⁶ Рыбаков Б. А. Ремесло Древней Руси.— М., 1948; *Толочко П. П.* До витоків. Культура Київської Русі // *Культура українського народу.*— К., 1994.
- ⁷ Грицай М. С., Микитась В. Л., Шолом Ф. Я. Давня українська література.— К., 1989.— С. 88—112.
- ⁸ Ісаєвич Н. Д. Юрій Дрогобич.— К., 1972.— 121 с.

Рекомендована література

- Андріяшев А. М.* Очерк истории Вольнской земли до конца XIV столетия.— К., 1887.— 232 с.
- Асеев Ю. С.* Архітектура Київської Русі.— К., 1969.— 160 с.
- Багалеї Д. И.* История Северской земли до половины XIV ст. // *Историческая монография.*— К., 1882.— 310 с.
- Греков Б. Д.* Культура Киевской Руси.— М.-Л., 1944.— 76 с.
- Гудзий Н. К.* История древней русской литературы.— М., 1953.— 488 с.
- Исаевич Я. Д.* Культура Галицко-Вольнской Руси.— «*Вопр. истории*», № 1, 1973.— С. 92—107.
- Логвин Г. Н.* По Україні. Стародавні мистецькі пам'ятки.— К., 1968.— 463 с.
- Марченко М. І.* Історія української культури. З найдавніших часів до середини XVII ст.— К., 1961.— 286 с.
- Міляєва Л. С., Логвин Г. Н.* Українське мистецтво XIV — першої половини XVII ст.— К., 1963.— 111 с.
- Молчановский Н.* Очерк известий о Подольской земле до 1434 года.— К., 1885.— 388 с.
- Нариси з історії українського мистецтва.*— К., 1966.
- Нариси історії архітектури Української РСР.*— К., 1957.— 560 с.
- Огієнко І.* Українська культура.— К., 1918.— 272 с.
- Пашуто В. Т.* Очерки по истории Галицко-Вольнской Руси.— М., 1950.— 327 с.
- Рыбаков Б. А.* Ремесло Древней Руси.— М., 1948.— 792 с.
- Толочко П. П.* Древняя Русь.— К., 1987.— 246 с.